

POJMOVANJE JEZIKOVNE ZVRSTNOSTI PRI POUKU SLOVENŠČINE V GIMNAZIJI MED TEORIJO IN PRAKSO

Razmerja med jezikovnimi zvrstmi so se v t. i. postmoderni družbi spremenila, zato sta pomembni nalogi pouka prvega jezika, da učenca usposobi za samozavestno in tekoče izražanje v knjižnem jeziku, a hkrati razvija njegovo kritično diskurzivno prožnost. Ker je to mogoče doseči le, če upoštevamo vloge, ki jih ima knjižni jezik v življenju posameznika, smo v prispevku najprej pregledali, na katera odstopanja od tradicionalne teorije zvrstnosti se opozarja v slovenskem jezikoslovju ter kateri modeli zvrstnosti se predlagajo. Na podlagi teh ugotovitev je bil analiziran učni načrt za gimnazije (2011), njegov načelni odnos do jezikovne raznolikosti ter operacionalizacija tega odnosa skozi natančneje določene cilje in vsebine. V sklepnem delu je predlaganih nekaj izhodišč za pedagoško prakso in za nadaljnje raziskovanje.

Ključne besede: pouk prvega jezika, jezikovne zvrsti, diskurzivna prožnost, knjižni jezik, vloge jezika

T. i. postmoderno obdobje zaznamuje vedno večja spremenljivost individualnih življenjskih prostorov in življenjskih stilov (Ule Nastran 2013: 89). Poleg kolektivne, nacionalne identitete imajo vse pomembnejšo vlogo osebne identitete, ki se oblikujejo skozi socialno interakcijo med ljudmi. Ker posameznik, ko postaja član različnih družbenih skupin, prevzema tudi njihove jezikovne različice in diskurzivne vzorce, se hkrati spreminjajo vloge jezikovnih različic ter razmerja med njimi.

Kljub spremembam pa knjižni jezik v svoji zapisani in govorjeni različici¹ ostaja tista zvrst, ki posamezniku omogoča docela kompetentno sodelovanje v izobraževanju,

---

¹ Na relativno enotnost zapisanega in neenotnost govorjenega jezika opozarja med drugim Uri (2016: 188).

strokovnem, poklicnem in javnem življenju (Larre 2009: 27).² Odnos govorca do knjižnih (in drugih socialnih) zvrsti jezika je pri tem, če povzamemo po Susan Shimanoff (1980), okvirno štirih vrst. To so: slepo sprejemanje ali odklanjanje norm, pri čemer govorec norm ne prepozna; nenamerno sprejemanje ali odklanjanje norm, ko govorec norme sicer pozna, vendar tega znanja ne zna uporabiti v konkretni situaciji; namerno sprejemanje pravil ali njihovo odklanjanje, ko norme zavestno sprejmemo/odklonimo, a tega ne počnemo na podlagi argumentov; pozitivna ali negativna refleksija, ko se za svoje jezikovno vedenje odločamo na podlagi kritičnega razmisleka o danih normah. Pri tem normo³ razumemo kot to, kar je v določeni zvrsti glede na govorni položaj splošno normalno (prim. Zemljak Jontes 2014: 11) oz. kar je z družbeno navado in soglasjem postalo splošno sprejeto (Dobrovoljc, Jakop 2011: 16). Hkrati norme tudi ne omejujemo le na knjižni jezik, temveč jo pripisujemo vsaki jezikovni socialni in funkcijski zvrsti in podzvrsti (prim. Škiljan 1999: 166–167). Vendar je – v nasprotju z drugimi socialnimi zvrstmi – slovenski knjižni (predvsem zapisani oz. zborni) jezik kodificiran v temeljnih jezikovnih priročnikih,⁴ njegovih eksplicitno zapisanih pravil pa se učimo in jih uzaveščamo v šoli (Dobrovoljc, Jakop 2011: 16).⁵

V spremenjenih družbenih okoliščinah tako ena temeljnih nalog pouka prvega/maternega jezika ostaja učence usposobiti za samozavestno in tekoče pisno in ustno sporazumevanje v knjižnem jeziku, a hkrati razvijati kritično diskurzivno prožnost, povezano tako z zavestnim izbiranjem različic knjižnega jezika oz. jezikovnih prvin kot različnih knjižnih ali neknjižnih socialnih zvrsti. V prispevku nas zato zanima, 1. kako na detradicionalizacijo jezikovnih rab odgovarja slovenistično jezikoslovje, 2. kako je razmerje med jezikovnimi zvrstmi razumljeno v učnem načrtu za gimnazijo (2011) in 3. katere smernice za pedagoško prakso je mogoče oblikovati na podlagi obeh analiz.

1 Jezikovna zvrstnost v slovenskem jezikoslovju

A. E. Skubic (2005: 5) ugotavlja, da je bil tradicionalni odnos slovenistične stroke do knjižnega jezika na eni ter do drugih jezikovnih različic in do njihovih govorcev na drugi strani izključujoč. Tak odnos je v veliki meri izhajal iz teorije J. Toporišiča

² Kar je po mnenju avtorja še posebej pomembno z vidika družbenih skupin, katerih primarne različice so tako ali drugače depriviligirane ali celo stigmatizirane (Larre 2009: 27).

³ Po A. Vidovič Muha (1991: 138) jo sestavljajo vse (jezikovno)funkcijske in (jezikovno)identifikacijske prvine.

⁴ Jezikovna pravila, ki določajo zapisovanje in izgovarjavo, so predstavljena v pravopisnih in pravorečnih priročnikih, jezikovnosistemske lastnosti v slovnici, obseg in značilnosti besedišča v slovarju, stilne posebnosti pa v stilističnih priročnikih.

⁵ Pri tem je treba opozoriti na dve posebnosti, povezani s slovenskim knjižnim jezikom. Prvič, slovenski zborni knjižni jezik, ki se uporablja večinoma v pisnem sporazumevanju, se močno razlikuje od pogovornega knjižnega jezika, ki se večinoma uporablja v govorni komunikaciji in dopušča odstopanja od kodificirane zborne norme. In drugič, tudi slovenski zborni knjižni jezik ni homogen, saj zaradi upoštevanja realne rabe obstaja variantnost, ki je bodisi že del kodificirane norme bodisi še vedno del nekodificirane, a splošno sprejete norme.

(2000), zasnovane na podlagi praškega strukturalnega funkcionalizma. Po njej je razmerje med socialnimi zvrstmi kot izrazom družbenega okolja oz. skupine govorcev hierarhično urejeno, pri čemer najvišje mesto pripada knjižnemu jeziku, ki ima nacionalnopolvezovalno in nacionalnoidentitetno vlogo. Knjižni jezik, ki je razdeljen na knjižno zborni in knjižno pogovorno zvrst (*Slovenski pravopis* 2001: 125) je hkrati razumljen kot edina socialna zvrst, ki se lahko uresniči v vseh funkcijskih zvrsteh, medtem ko je raba preostalih socialnih različic omejena le na področje praktičnosporazumevalne vrsti. Funkcijske vrsti namreč Toporišič opredeljuje kot »jezikovne značilnosti, lastne vrsti besedil za določeno uporabo«. Pri tem se, kot opozarjata Dular (1979: 80) in Skubic (1995: 155), funkcijske vrsti besedil namesto na podlagi vloge oz. funkcije definirajo na podlagi opisa težko spremenljivih povezovalnih skupnih značilnosti ter tipičnih govornih položajev oz. besedilnih vrst, v katerih se z izbrano zvrstjo srečujemo.

1.1 Razhajanja med tradicionalno teorijo zvrstnosti in jezikovno rabo

V slovenskem jezikoslovju se vse od devetdesetih let opozarja na razhajanja med uveljavljeno teorijo zvrstnosti in dejansko rabo knjižnega jezika. Tako npr. Kalin Golob (2008: 522) za medijska besedila ugotavlja, da bi morali v njih uporabljati knjižni jezik,⁶ raba pokrajinskega pogovornega ali narečnega jezika pa je predvidena zgolj kot stilno sredstvo, predvsem v t. i. zabavnih oddajah (Kalin Golob 2008: 522). Vendar se v devetdesetih letih 20. stoletja začnejo pojavljati pogovorne oddaje, v katerih voditelji načrtno izberejo neknjižno zvrst, kar je izraz želje po sproščenosti in ustvarjanju stika s sogovorci in gledalci/poslušalci (Kalin Golob 2008: 522). Po letu 2005 pa postane pogovorni diskurz tudi pogosta izbira vodenja javnih prireditvev, kadar je voditelj igralec in se vodenje spremeni v neke vrste umetniški dogodek (Smole 2009: 562). Izbira neknjižne vrsti v teh primerih po Kalin Golob (2008: 524) dokazuje, da javnost, vseslovenskost ali celo prestižnost dogodka »niso merila, na podlagi katerih bi bilo mogoče postavljati model jezikovne zvrstnosti, kot ga predstavljajo naši priročniki«. Hkrati pa kaže, da izbira neknjižne vrsti v javnem diskurzu ni nujno izraz manjše kultiviranosti posameznika. Gre za zavestno odločitev, s katero želi govorci izraziti svojo pripadnost določeni mikroskupnosti, z njo povezanim predvidevanjem in stereotipom.

V. Smole (2009) in M. Bitenc (2016) opozarjata tudi na odstopanja, ki jih ni mogoče opazovati kot ponavljajočo se družbeno prakso, temveč gre za izraz individualnega odklanjanja kulturno ustaljenih vzorcev. Govorci zaradi močne identifikacije z družbeno skupino, katere izraz je določena neknjižna socialna zvrst jezika, to zavestno izberejo celo v položajih, ko se od njih pričakuje raba knjižnega jezika.

Zaradi ugotovitev o neusklajenosti pri pouku slovenščine uveljavljene tradicionalne zvrstnostne teorije s sodobno jezikovno prakso se je v slovenskem jezikoslovju oblikovalo nekaj modelov, ki so po eni strani rahljali shematsko razmerje med

⁶ Ker tako Kalin Golob kot Kunst Gnamuš in Skubic govorijo o knjižnem jeziku ter ga ne ločujejo na zborni in pogovorno zvrst, tudi v povzemanju njihovih ugotovitev uporabljamo splošnejše poimenovanje.

socialnimi in funkcijskimi zvrstmi ter po drugi strani na novo opredelili razmerje med knjižnimi in neknjižnimi zvrstmi.

1.2 Vloga jezika kot izhodišče za opredeljevanje funkcijskih zvrsti

Olga Kunst Gnamuš (1992) in Andrej E. Skubic (1994/95) sta za izhodišče opredeljevanja funkcijskih zvrsti določila prevladujočo vlogo jezika kot sredstva sporazumevanja. Kunst Gnamuš je tako razlikovala med *znanstvenim* govorom, katerega edini namen je ubeseditev stvarnosti in ima prevladujočo reprezentacijsko vlogo, ter *ideološkim* govorom, ki ima prvotno vplivajnsko vlogo. Skubic je na podlagi tuje znanstvene literature (predvsem Havrankovih razprav) to razlikovanje še nadgradil in na podlagi prevladujoče vloge kot temeljnega in subjekta verjetja kot sekundarnega merila definiriral štiri govore. Funkcija *znanstvenega* govora je tudi v Skubičevi opredelitvi samo reprezentacijska, verjetje pa je odvisno od prepričljivosti logičnega dokazovanja. Poljudnoznanstvena zvrst se skupaj s publicistično in praktičnosporazumevalno uvršča v *sporočanjnsko-vplivajnski* govor, v katerem prevladuje vplivajnska funkcija, verjetje pa je odvisno od t. i. subjekta, vrednega zaupanja. V sporočanjnskem polu tega govora je poleg vplivajnske poudarjena reprezentacijska vloga, pri čemer ne gre za odkrivanje in logično dokazovanje novih spoznanj, temveč za predstavitev preverjenih ugotovitev, za resničnost katerih jamči tudi avtor s svojo poklicno avtoriteto. V vplivajnskem delu pa sta poleg primarne vplivajnske vloge pogosto poudarjeni izrazna in fatična.

Na podlagi konvencionalnosti sredstev, s katerimi dosegamo učinek, Skubic kot posebno skupino opredeli *konvencionalnoperformativni* oz. *uradovalni* govor. V njem dosegamo učinek s konvencionalnimi sredstvi, ki jih določajo posebne konvencije, in če smo za to pooblaščen. V ospredju je izvršilni namen, verjetje pa je odvisno od avtoritete, ki jo govorcu daje formalno določen status.⁷

Skubic kasneje ne govori več o funkcijskih govorih, temveč o registrih, diskurzih in žanrih, skozi katere se v institucionalnem okolju uresničujejo zahteve govornega položaja, bistvena določilnica pa je vloga jezika.⁸ V okviru institucionalnega

⁷ S takim pogledom se je tradicionalno pojmovanje funkcijske zvrstnosti približalo pojmovanju registrov, kot izhaja iz Hallidaya, McIntosha in Stevensa (1966).

⁸ V knjigi *Obrazi jezika* (2005) je Skubic teorijo funkcijske zvrstnosti posodobil ter *znanstveni*, *sporočanjnsko-vplivajnski* in *konvencionalnoperformativni* oz. *uradovalni* govor na podlagi dopolnjene teorije preimenoval v *kognitivni*, *pragmatični* in *pravni diskurz*. Čeprav je s posodobitvijo ob prvih dveh diskurzih v poimenovanju izpostavil vlogo jezika kot bistveno merilo določanja funkcijskih zvrsti, v prispevku ohranjamo njegova prvotna poimenovanja. Prvi razlog je v tem, da se – tako kot v prvotni razvrstitvi *znanstveni govor* – *pravni diskurz* bolj kot na vlogo jezika nanaša na določen institucionalni kontekst. Vendar nastajajo znotraj znanstvenega govora funkcijsko relativno enotna besedila, medtem ko so besedila, ki tvorijo pravni diskurz, funkcijsko različnih vrst (poleg konvencionalnoperformativnih, kot so npr. izreki sodb, zakoni, predpisi, tudi vplivajnska, npr. sklepni govori tožilcev in zagovornikov; ali poizvedovalna, npr. sodna zaslišanja), zaradi česar se vloga jezika oz. besedila kot izhodiščno merilo umika v ozadje. Drugi razlog za ohranjanje prvotnega poimenovanja pa je v tem, da je v posodobljeni teoriji Skubic diskurze povezoval (zgolj) z institucionalnim okoljem.

sporazumevanja razpravlja tudi o nehomogenosti knjižnega jezika. Glede na različne vloge namreč znotraj tradicionalnega pojma knjižnega jezika ločuje dva pojava (Skubic 2005: 46): standardni jezik razume kot tisto različico, ki je nastala na podlagi procesa čim večjega poenotenja in nevtralizacije. Kot kulturni jezik pa deluje, kadar je v ospredje postavljen pojem jezikovne kulture oz. kulturne rabe jezika. Gre za jezik, ki ga ima prevladujoča družbena skupina za primerne za družbeno prestižne priložnosti (Skubic 2005: 48). Z vidika variantnosti to pomeni, da knjižni jezik v svoji standardni funkciji teži k čim večji enotnosti in dopušča variantnost znotraj kodificirane zbornosti, medtem ko za vrednotenje jezikovne pravilnosti, kadar govorec uporablja knjižni jezik kot kulturni jezik, ni mogoče postaviti absolutnih meril. Na izbiro dejanskih jezikovnih prvin tudi znotraj knjižnega jezika namreč vpliva predvsem govorni položaj.

1.3 Večja ali manjša podobnost s knjižnim jezikom ter primarnost oz. sekundarnost kot merili za določanje sociolektov po A. E. Skubicu

Pri oblikovanju sodobnejšega modela socialne zvrstnosti se je A. E. Skubic naslonil na Gillesovo teorijo sociolektov, tj. govorov različnih družbenih skupin. Opredeljeval jih je na podlagi dveh meril: oddaljenosti od knjižnega jezika ter primarnosti oz. sekundarnosti z vidika posameznika.⁹

Na podlagi prvega merila ločuje kultivirane in obrobne sociolekte. Prvi so bližje knjižnemu jeziku in jih govorijo predvsem pripadniki družbenih skupin z določeno ekonomsko, kulturno ali politično močjo, ki sprejemajo vrednote in pravila prevladujoče kulture. Obrobni sociolekti pa so značilni za govorce depriviligiranih družbenih skupin, ki sicer priznavajo »superiornost« knjižnega jezika, vendar so hkrati izrazito lojalni do svojega sociolekta. Občutijo ga kot izraz posebnega načina življenja, zato vsako prestopanje v drug diskurz razumejo kot njegovo zanikanje oz. izdajo (prim. Skubic 2003).

Znotraj vsake skupine sociolektov je mogoče ločevati še primarne in sekundarne. Primarni sociolekt je po Geeju (1989) tista jezikovna različica, ki se je je posameznik naučil najprej in jo uporablja v neposredni komunikaciji z družino in prijatelji; je relativno nespremenljiv in ima največjo identitetno moč. Sekundarne sociolekte pa posameznik sprejema skozi socializacijo – kot izraz identificiranja z neformalnimi (sub)kulturnimi, strokovnimi ali interesnimi skupinami, v katere vstopa ali jim želi pripadati.

⁹ Podobno v analizi variantnosti pogovorne ljubljansčine Makarova (2004: 288) ugotavlja, da se slovensko govoreči najprej nauči govorce svojega primarnega okolja (družine, rojstnega kraja), ki hkrati pripada določeni regiji. Kot primarna govorica lahko nastopa narečje oz. nadnarečni neknjižni govor, v posameznih primerih pa se je po njenem mnenju mogoče kot prve zvrsti naučiti tudi kultivirane govorce (kultivirane mestne govorce, knjižne govorce z lokalno obarvanostjo).

Vsi sociolekti, ki jih Skubic uvršča na to os, so neknjižni, saj je slovenski knjižni jezik v skladu z Gillesovo in Poweslandovo (1975: 15) delitvijo knjižnih jezikov na tiste, ki imajo poudarjeno predstavitveno in formalno-družbeno vlogo, ter tiste, ki so izraz določene družbene skupine s poudarjeno identitetno vlogo, umestil le v prvo skupino.

1.4 Vloge jezika kot izhodišče za načrtovanje pouka

Zdi se, da sta Skubic in Kunst Gnamuš z vlogo jezika kot temeljnim merilom za določanje funkcijskih zvrsti omogočila pojasnjevanje odstopanja od predvidene rabe knjižnega jezika oz. vztrajanja pri njem v uradnem in javnem sporazumevanju. Hkrati pa Skubičeva izključitev knjižnega jezika s socialne osi knjižnemu jeziku z vidika posameznika odvzema identitetno razsežnost. Ali, povedano drugače, če omogoča razmislek o potrebi po učenju slovenskega knjižnega jezika kot različice z največjo predstavitveno močjo, hkrati ne omogoča razmisleka o slovenskem knjižnem jeziku kot izrazu identificiranja z državno ali narodno skupnostjo kot posebno družbeno skupino.

Da bi lahko v šoli zajeli dejansko jezikovno stvarnost in vlogo zapisanega in govorjenega knjižnega jezika v njej, se zato zdi pomembno umestiti knjižni jezik tudi na prvo, socialno os. Pri tem se lahko naslonimo na klasično funkcijsko jezikoslovje (prim. Jakobson, Halliday, Škiljan), ki opredeljuje tri temeljne funkcije jezika: informativno oz. predstavitveno, družbeno oz. medosebno in identitetno oz. izrazno.¹⁰ Z vidika prve vloge je knjižni zborni jezik najbolj nevtralna, neosebna, objektivna in terminološko natančna jezikovna zvrst; ta vloga je posebej pomembna v znanstvenih in formalnoperformativnih besedilih ter v tistih besedilih, ki jih lahko po Skubicu uvrstimo v predstavitveni pol sporočanjevsko-vplivajnskega govora, ki jih je v skladu s Skubičevu uvrstitvijo vsa mogoče umestiti v institucionalni okvir. Družbena vloga je izražena tako v neformalnem kot formalnem sporazumevanju: v formalnem sporazumevanju raba knjižnega jezika pogosto izraža formalno in neosebno razmerje med udeleženci sporazumevanja, pa tudi njihov neenakovredni status v institucionalni hierarhiji. V neformalnem sporazumevanju pa zaradi svoje sekundarnosti in dejstva, da se ga mora večina govorcev slovenščine kot prvega ali drugega jezika – če želi doseči tekočnost¹¹ in visoko raven znanja – dolgo učiti v šoli, izraža govorčevo višjo izobrazbo; uporablja se tudi kot sredstvo, s katerim se povečuje medosebna razdalja med sogovorcema.¹² Identitetna vloga knjižnega

¹⁰ Te tri funkcije upošteva O. Kunst Gnamuš (1992) tudi pri raziskovanju pedagoškega diskurza.

¹¹ Tekočnost razumemo kot zmožnost posredovanja besedil v knjižnem jeziku brez zaustavitvev, pove-zanih z (ne)obvladovanjem koda.

¹² Makarova (2004: 288) opozarja, da na variantnost ljubljansčine kot primarne govornice Ljubljčanov vplivata dva dejavnika: govorni položaj, ki sproži jezikovno prilagajanje, in socialne karakteristike govorečega, ki določajo stopnjo prisotnosti lokalizmov v primarni govornici.

jezika pa je poudarjena, kadar je uporabljen kot reprezentativna, prestižna jezikovna različica,¹³ ki predstavlja nacionalno skupnost, utemeljeno na skupnem jeziku.¹⁴

2 Razumevanje jezikovne zvrstnosti v učnem načrtu za pouk slovenskega jezika v gimnazijah (UN 2011)

Vprašanje, ki se nam zastavlja ob analizi najnovejšega učnega načrta, je predvsem, ali so v njem po letu 1998, ko se je pouk od prevladujočega tradicionalnega preusmeril k prevladujočemu komunikacijskemu, našle izraz tudi spremenjene družbene okoliščine in jezikovne rabe. Pri analizi smo ločili dvoje sestavin:

- opredelitev predmeta in splošne cilje, ki izražajo temeljna stališča do jezikovne raznovrstnosti;
- učne sklope, didaktična priporočila in pričakovane dosežke učencev, ki neposredno usmerjajo učitelja pri načrtovanju in izvajanju pouka.

Pri analizi sestavin nas je zanimalo:

1. ali se učencem omogoča osmišljena izbira različnih knjižnih in neknjižnih zvrsti jezika, s čimer bi se sprostilo hierarhično razmerje med knjižnim jezikom in učenčevim primarnim (ali sekundarnim neknjižnim) govorom ter hkrati razvijalo diskurzivno prožnost;
2. ali se imajo učenci kot »uporabniki« jezika priložnost srečevati z govorjenim in zapisanim knjižnim jezikom v različnih vlogah in se kontekstualizirano ozaveščati tako o njegovi prikazovalni kot simbolno-identitetni in družbeni moči, s čimer bi se razvijal tudi pozitiven odnos do knjižnega jezika in njegove vloge;
3. ali se v položajih, ki upravičujejo rabo knjižnega jezika, dijake usmerja v ozaveščanje o različicah slovenskega knjižnega jezika in v jezikoslovno primerjavo knjižnega jezika z neknjižnimi zvrstmi ter s tem spodbuja tekočo rabo knjižnega jezika tako v ustnem kot pisnem sporazumevanju.

2.1 Načelna izhodišča

V **opredelitvi predmeta** (UN 2011: 5) je zapisano, da dijaki pri predmetu slovenščina¹⁵ usvajajo slovenski jezik kot temeljni pogoj za učenje in spoznavanje ter za učinkovito sporazumevanje, pa tudi razvijajo »zavest o pomenu materinščine sploh, o slovenščini kot državnem in uradnem jeziku, o njenem položaju v Evropski uniji in o njeni

¹³ Na prestižnost knjižnega jezika v primerjavi z narečji opozarja npr. Tivadar (2004: 437–452).

¹⁴ Ta delitev omogoča tudi ozaveščanje o nehomogenosti knjižnega jezika in o variantnosti jezikovnih sredstev. Zdi se namreč, da besedila s poudarjeno predstavitveno vlogo, še posebej znanstvena in formalnoperformativna, zaradi težnje po poenotenem izrazu dopuščajo najmanj variantnosti, medtem ko je v drugih vrstah besedil variantnost sprejemljiva in ponekod celo zaželena.

¹⁵ Ugotovitve se nanašajo na jezikovni del, ki je v UN vsebinsko ločen od književnega.

izrazni razvitosti na vseh področjih javnega in zasebnega življenja« oz. »o pomembni vlogi slovenskega jezika v svojem osebnem, družbenem in poklicnem življenju«. Zavest o različnih vlogah jezika je v splošnih ciljih nadalje opredeljena kot zavest o slovenščini kot temeljni prvini državljanske ter kulturne identitete in kot zavest o tem, da je slovenščina za materno govorce najbolj naravna socializacijska danost ter temeljna prvina njihove osebne in narodne identitete.

V načelnih izhodiščih je torej poleg prikazovalne in vplivajnske vloge jezika poudarjena tudi identitetna (izrazna in povezovalna). Čeprav je večinoma govor o knjižni slovenščini¹⁶ kot temelju narodne in državljanske identitete in kot socialni zvrsti, ki je uresničljiva na vseh ravneh družbenega življenja, se vsaj s sklicevanjem na področja zasebnega življenja omogoča tudi vključevanje ozaveščanja o vlogah drugih socialnih zvrsti jezika. Prav tako splošni cilji z opozarjanjem na izbirnost omogočajo razvijanje jezikovne prožnosti.

2.2 Konkretizacija načelnih izhodišč

Uresničitev načelnih izhodišč je natančneje predvidena v sedmih **procesno-ciljnih in vsebinskih sklopih**, priporočenih dejavnosti, zapisanih v didaktičnih priporočilih, in pričakovanih dosežkih učencev.

1.1.1

V prvem sklopu *Oblikovanje in razvijanje zavesti o jeziku, narodu in državi* (UN 2011: 8) je v ospredju razvijanje narodne in državljanske zavesti, saj se učenci srečujejo predvsem z vlogo knjižnega jezika kot uradnega/državnega jezika in vlogo slovenščine kot materinščine na splošno; tj. v primerjavi z drugimi/tujimi jeziki. Vključevanje preostalih zvrsti¹⁷ predvidevata le zadnja cilja: neposredno cilj *Dijaki/dijakinje si uzaveščajo večplastnost/raznovrstnost slovenščine in jezikov na sploh*; posredno pa cilj *Dijaki/dijakinje si uzaveščajo vlogo sporazumevanja v vsakdanjem življenju*. Ob tem, kot predvidevajo pričakovani dosežki, *dijak našteje jezikovne zvrsti, predstavi zanje ustrezne okoliščine in nekaj njihovih značilnosti*. (UN 2011: 34)

1.1.2

Naslednji štiri sklopi (UN 2011: 9–12) so usmerjeni v razvijanje zmožnosti sprejemanja in tvorjenja raznovrstnih besedil. Osnovno merilo oblikovanja sklopov je eno- in dvogovornost; znotraj dvogovornosti je dodatno upoštevan prenosnik, znotraj enogovornega sporazumevanja pa receptivno-produktivna dejavnost.

¹⁶ V učnem načrtu se dosledno uporablja termin knjižna slovenščina, ne da bi se govorilo o razlikah med zborna in knjižno pogovorno zvrstjo, zato se v analizi in komentarjih učnega načrta tudi v članku uporablja nadpomenski termin.

¹⁷ Iz učnega načrta ni jasno razvidno, ali so mišljene socialne, funkcijske ali oboje zvrsti. Vendar je mogoče, glede na to, da se v učnem načrtu uporablja le izraz *socialne zvrsti*, izraz *funkcijske zvrsti* pa ne, sklepati, da se jezikovne zvrsti nanašajo na socialne zvrsti, medtem ko se raznovrstnost in večplastnost slovenščine nanaša (tudi) na funkcijske zvrsti.

Temeljne vsebine so besedila tipičnih besedilnih vrst, ki so v sklope umeščene na podlagi funkcijske zvrstnosti: v okviru dvogovornega sporazumevanja se dijaki predvidoma srečujejo z uradnimi besedili, večino enogovornih besedilnih vrst pa je mogoče že na podlagi poimenovanja nedvoumno uvrstiti bodisi med strokovna bodisi med publicistična besedila. Izjema so le propagandna besedila in različne vrste predstavitev, kjer je besedilna vrsta opredeljena na podlagi prevladujoče vloge.

Predstavitvena besedila tako načeloma odpirajo možnost umeščanja na različna področja družbenega, javnega in zasebnega življenja ter uporabe različnih socialnih in funkcijskih vrst jezika. Vendar ob opazovanju besedil v konkretni govorni situaciji nikjer ni predviden razmislek o kulturno-družbenem kontekstu, stališčih, vrednotah, pogledih, ki jih izražamo tako z izbiro jezikovne zvrsti kot jezikovnih elementov. Nasprotno, pomembno merilo za presojanje je povsod jezikovna pravilnost, vezana na knjižni jezik. Zato se zdi, da ostaja razumevanje prožnosti tudi ob predstavitvah omejeno na objektivnost in subjektivnost v knjižnem jeziku ter na razmerje med publicističnim in strokovnim besedilom.

1.1.3

Večina ciljev, umeščenih v šesti sklop *Razvijanje poimenovalne, skladijske, pravorečne, pravopisne in slogovne zmožnosti ter zmožnosti nebesednega sporazumevanja*, se nanaša na jezikovno zmožnost (v knjižnem jeziku), v okviru razvijanja slogovne zmožnosti pa dijaki »opazujejo svoje in tuje sporazumevanje v slovenščini v raznih okoliščinah, prepoznavajo jezikovne zvrsti in jim določajo ustrezne okoliščine sporočanja, uporabljajo okoliščinam ustrezne jezikovne zvrsti ter izražajo mnenje o ustreznosti jezikovnih vrst pri drugih govorcih« (UN 2011: 14). Poleg tega na podlagi prvin besedila¹⁸ sklepajo o okoliščinah sporočanja oz. okoliščinam prilagajajo izbiro jezikovnih sredstev, »predstavljajo pragmatično pogojene nesporazume med sporočevalcem in naslovnikom ter razloge zanje« (UN 2011: 14), odpravljajo slogovne napake v svojih ali tujih besedilih in utemeljujejo popravke.

Ta sklop tako na videz omogoča kontinuirano refleksijo o razmerju med knjižnim jezikom in drugimi socialnimi zvrstmi. Vendar so v skladu z **didaktičnimi priporočili** izhodišče za vse predvidene dejavnosti tipična besedila uradnih in javnih besedilnih vrst, vključena v UN 2011 (41), z natančno določenimi tematsko-vsebinskimi, zgradbenimi in jezikovnimi okviri. Mednje spada tudi zahteva po rabi knjižnega jezika, pri čemer nikjer ni predviden razmislek o njegovih značilnostih, ki izbiro v konkretnih situacijah utemeljujejo. Primerjava z drugimi socialnimi jezikovnimi zvrstmi, ki bi dijaku pomagala odpravljati interference, pa se deloma pojavi le ob razvijanju pravorečne zmožnosti, saj se od dijaka pričakuje, da v govornem nastopu govori knjižno ter da primerja izgovor danih besed, povedi ali glasov v (svojem prvotnem) neknjižnem in knjižnem jeziku.

¹⁸ V skladu z didaktičnimi priporočili učenci razvijajo jezikovno, slogovno in metajezikovno zmožnost ob besedilih tistih besedilnih vrst, ki so vključene v UN kot vsebine v okviru 2.–5. procesno-ciljnega in vsebinskega sklopa.

1.1.4

V sedmem sklopu *Razvijanje metajezikovne zmožnosti* (UN 2011: 15) je razmislek o zvrstnosti jezika implicitno vključen le v cilja *Dijaki/dijakinje sproti (tj. v vseh štirih letnikih) usvajajo značilnosti tistih besedilnih vrst, ki jih nato sami tvorijo /.../ svoje znanje o značilnostih dane besedilne vrste nato uporabijo (in tudi preverijo) pri tvorjenju besedila dane vrste; ter Dijaki/dijakinje sproti usvajajo merila za vrednotenje besedil in ta nato upoštevajo pri vrednotenju svojih in tujih besedil*. Oba cilja predvidevata vnaprej določeno povezavo med danimi govornimi položaji ter socialnimi in funkcijskimi zvrstmi, ki jih je v njih (edino) ustrezno uporabljati: ker gre za uradna in javna besedila, je v skladu s tradicionalno teorijo najustreznejša socialna zvrst knjižni jezik, bodisi v svoji zborni bodisi v pogovorni različici.

2.3 Ugotovitve o učnem načrtu za gimnazije 2011

Kot ugotavlja že A. E. Skubic (2005), novejši učni načrti za slovenski jezik sledijo funkcionalistični paradigmi, da je knjižni jezik predvsem jezik določenih javnih in uradnih besedil, medtem ko se v zasebno rabo jezika nihče »ne vtika«. Vendar moramo ob analizi UN 2011 to splošno ugotovitev nekoliko relativizirati.

1. Po UN 2011 se učenci srečujejo z uradnimi in javnimi govornimi položaji, v katerih je kot ustrezna izbira predvidena raba knjižnega jezika. Uradni in javni jezik sta torej razumljena kot monolitni vrsti besedil, z nekaj razlikami med strokovnimi in publicističnimi besedili. Vendar se ob njih – vsaj eksplicitno – ne pričakuje razmislek o tem, zakaj je knjižna zvrst najustreznejša, pa tudi ne, katera različica knjižnega jezika je najustreznejša in kako ob besedilih obravnavati morebitne odstopne od norme. Predvidena raba knjižnega jezika v teh besedilih temelji na njegovi abstraktni narodnopoljevalni in narodnoidentitetni razsežnosti, zelo redko pa se učenci njegovih posebnosti zavedajo med svojo jezikovno dejavnostjo.
2. UN 2011 se na prvi pogled v osebno rabo jezika »ne vtika«, vendar se hkrati do nje opredeljuje s tem, da govorni položaji, v katerih bi bila ustrezna ali možna izbira neknjižne zvrsti jezika, vanj tako rekoč niso vključeni. S tem se učencem ne omogoča razmisleka o odnosu do jezikovnih različic, s katerimi se srečujejo, zahteva po nereflektiranem sprejetju knjižnega jezika v vseh javnih in uradnih situacijah pa hkrati neknjižne govore na intimni ravni implicitno postavlja v tekmovalno razmerje s knjižnim jezikom, kar lahko vodi tudi do njegovega odklanjanja. To pri govorcih neknjižnih socialnih zvrsti, ki se od knjižnega jezika močneje razlikujejo, še okrepi obravnavanje elementov njihove prvotne ali drugotnih neknjižnih socialnih zvrsti zgolj kot slogovnih napak.

3 Sklep – izhodišča za razvijanje diskurzivne prožnosti in tekočnosti v knjižnem jeziku pri pouku prvega jezika

Šolsko pojmovanje jezikovne zvrstnosti izhaja iz relativno strogega shematičnega prikaza razmerij med socialnimi in funkcijskimi zvrstmi, ki temelji na strukturalističnem jezikoslovju. Pozornost je tako skoraj izključno namenjena na videz homogenemu knjižnemu jeziku in tistim govornim položajem, ki po tradicionalni teoriji zahtevajo njegovo rabo (prim. Krapš Vodopivec 2010). Kulturne in funkcijske razlike, ki se izražajo tudi z izbiro različnih socialnih zvrsti jezika, pa so pogosto spregledane in nereflektirane. Z vidika diskurzivne prožnosti to pomeni, da morda dijak v številnih realnih govornih položajih ne bo znal dovolj utemeljiti izbire knjižnega jezika oz. ene od njegovih različic. Lahko bo le slepo sledil uveljavljenim normam ali se jim upiral, kar je še posebej značilno za govorce t. i. marginalnih sociolektov (po Skubicu) oz. neprestičnih neknjižnih socialnih zvrsti,¹⁹ saj imajo te zanje veliko večjo identitetno moč. Z vidika tekoče rabe in dobrega obvladovanja knjižnega jezika pa zapostavljanje variant znotraj knjižnega jezika na eni ter drugih socialnih zvrsti in podzvrsti na drugi strani pomeni, da se dijaki ob jezikovni analizi le redko kritično opredeljujejo do (ne)upoštevanja zborne norme v knjižnih besedilih. Prav tako le redko opazujejo in si uzaveščajo razlike med svojim neknjižnim govorom ter knjižnim jezikom, kar pogosto vodi k interferencam, celo kadar se posameznik odloči uporabiti knjižni jezik.

Če si za cilj zastavimo razvijanje kritične diskurzivne prožnosti in tekoče obvladovanje knjižnega jezika, si moramo torej zastaviti vsaj tri vprašanja:

- kako ohranjati jezikovno samozavest govorcev vseh neknjižnih socialnih zvrsti,
- kako povečati pripravljenost učencev, da v funkcionalno ustreznih položajih prevzamejo knjižno zvrst jezika, da zavestno izberejo tisto knjižno zvrst ali jezikovne prvine, ki so v danem govornem položaju najustrežnejše, ter znajo svojo izbiro utemeljiti;
- kako izboljšati njihovo tekočo in pravilno rabo knjižnega jezika, tudi z razmislekom o odstopanjih od predpisane zborne norme znotraj knjižnega jezika ter z uzaveščanjem razlik med prvotno neknjižno socialno zvrstjo in knjižnim govorom.

Pri tem se zdi ustreznejše kot iz natančno določenih besedilnih vrst, ki imajo predpisane jezikovne, vsebinske in zgradbene značilnosti, izhajati iz vlog jezika, ki nam omogočajo opazovati, primerjati in oblikovati različne ubeseditve v različnih kontekstih.

Kot lahko sklepamo na podlagi sodobnejših opredelitev zvrstnosti, je razvijanje diskurzivne prožnosti povezano z govornimi položaji, v katerih prevladuje identitetna

¹⁹ Zemljak Jontes (2014: 118) opozarja, da se kaže prestižnost tudi v razmerju med posameznimi narečji, kar potrjuje tudi raziskave (Kenda Jež 2004: 264), ki opažajo asimetrični razvoj narečij na vseh jezikovnih področjih. Tako obstajajo jezikovne variante z višjo ali visoko prestižnostjo, ki jih govorci zavestno gojijo in kultivirajo ter uporabljajo v vedno širšem funkcijskem obsegu.

ali družbena vloga jezika. Pri tem se mora dijak srečevati tako s temi, ki tudi v sodobnih razmerah opravičujejo rabo bodisi zbornega bodisi knjižnega pogovornega jezika, kot s tistimi, kjer se je stališče do sprejemljivosti različnih zvrsti v javnem in uradnem diskurzu v primerjavi s tradicionalno teorijo spremenilo. V obeh položajih se mora dijak, da bi sprejel ustrezno odločitev o govorcevi izbiri socialne zvrsti, vprašati, kdo je govorec, katero družbeno vlogo/status mu pripisujemo, katere vrednote in stališča zagovarja, na katerih predpostavkah oblikuje svoj govor in kako so vsi ti dejavniki povezani z njegovo izbiro jezikovne različice.

Ozaveščanje o potrebi po učenju knjižnega jezika in o razlikah med njim ter posameznikovim prvotnim sociolektom pa je smiselno začeti ob situacijah, v katerih tudi t. i. kultivirani sociolekti niso sprejemljivi. To je značilno predvsem za besedila s poudarjeno predstavitveno in formalnoizvršilno vlogo ter za besedila, ki spadajo v sporočanješki pol sporočanješko-vplivanejske zvrsti. Primerjalna analiza rabe različnih jezikovnih zvrsti v takih besedilih lahko dijake motivira na dva načina: opozarja jih, da je knjižni jezik posebna zvrst, ki govorcuro omogoča, da v vsebinsko kompleksnih besedilih stopi v ozadje in pozornost usmerja (zgolj) v predstavljeno temo. Obenem pa jim razlike pokažejo, da se ga morajo kot drugotne različice naučiti govorce vseh neknjižnih socialnih zvrsti in da ga ni mogoče enačiti s prestižnejšimi neknjižnimi socialnimi zvrstmi. Prestop v knjižni jezik torej tudi za govorce obrobnih neknjižnih socialnih zvrsti ne pomeni zanikanje primarne identitete, temveč prevzem določene družbene vloge ali širše nacionalne identitete.

Zdi se torej, da bi bilo procesno-razvojne in vsebinske sklope smiselno povezati z identitetno (izrazno), s socialno (sporazumevalno), predstavitveno ter performativno vlogo jezika. Znotraj posameznega sklopa bi tako omogočili opazovanje besedil v različnih formalnih in neformalnih, zasebnih in javnih govornih položajih, v katerih govorce zaradi različnih razlogov izbirajo različne socialne zvrsti in podzvrsti. Pri tem bi morali ob opazovanju rabe jezika v izbranem govornem položaju učence kontinuirano usmerjati tudi v razmislek o tem, katero družbeno vlogo prevzema posamezni govorec in kako se ta izraža v njegovem govoru; katere vrednote, stališča in predpostavke je mogoče razbrati tako iz vsebine njegovega besedila kot iz načina govora in izbire določene socialne zvrsti oz. podzvrsti; ali je izbrana socialna zvrst/podzvrst usklajena z normo ali od nje odstopa, pa tudi, ali so morebitni odstopi zavestni, utemeljeni in učinkoviti ali ne.

Konkretno didaktične modele in predloge pa bo mogoče oblikovati šele na podlagi primerjave znanstvenih spoznanj in izhodišč z odnosom dijakov do različnih socialnih zvrsti jezika ter do vloge knjižnega jezika v svojem osebnem in družbenem življenju. Prvi korak, ki bi omogočil razvijanje jezikovne prožnosti, pozitivnega odnosa do knjižnega jezika in njegovega tekočega obvladovanja, je tako ugotoviti:

- v katerih vlogah in v katerih situacijah se zdi današnjim dijakom upravičena raba knjižnega jezika;
- ali sami izberejo knjižni jezik, vedno kadar se jim zdi to najustreznejša možnost, ali ne (in če ne, zakaj);

- kdaj/v katerih položajih se jim zdi posebej pomembna jezikovna pravilnost in kaj menijo o lastni slovnični zmožnosti.

Literatura

Bitenc, Maja, 2016: *Z jezikom na poti med Idrijskim in Ljubljano*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Bitenc, Maja, in Kenda Jež, Karmen, 2015: Language variation of Slovene: a case study of two geographically mobile speakers. *Language variation – European perspectives selected papers from the Seventh International conference on language variation in Europe (ICLaVE 7)*, Trondheim, June 2013. 31–42.

Dobrovoljc, Helena, in Jakop, Nataša, 2011: *Sodobni pravopisni priročnik med normo in predpisom*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Dular, Janez, 1989: Stilistika ponazarjanja v znanstvenih besedilih. *Slovenski jezik v znanosti*. Ljubljana: ZIFF.

Gee, James Paul, 1989: Literacy, discourse, and linguistics. *Journal of Education* 171/1. 5–17.

Gilles, Howard, in Powesland, Peter F., 1975: *Speech Style and Social Evaluation*. London, New York, San Francisco: Academic Press.

Halliday, M. A. K., 1994: *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.

Halliday, M. A. K., McIntosh, Angus, in Strevens, Peter, 1966: *The linguistic sciences and language teaching*. London: Longmans.

Jakobson, Roman, 1996: *Lingvistični in drugi spisi*. Ljubljana: Inštitut za humanistične študije. Prev. Drago Bajt et al.

Kalin Golob, Monika, 2009: Razpadajoči modeli: pogovrne vrste na javni prireditvi. Smole, Vera (ur.): *Obdobja 26: Slovenska narečja med sistemom in rabo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 519–525.

Kenda Jež, Karmen, 2004: Narečje kot jezikovnozvrstna kategorija v sodobnem jezikoslovju. Kržišnik, Erika (ur.): *Obdobja 22: Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 263–276.

Krapš Vodopivec, Irena, 2010: Besedilna zmožnost med šolsko prakso in sporazumevalno resničnostjo. *Sodobna pedagogika* 1. 242–260.

Kunst Gnamuš, Olga, 1992: *Sporazumevanje in spoznavanje jezika*. Ljubljana: DZS.

Larre, Stephen, 2009: *English as a second dialect: A Handbook for teachers*. Victoria: University of Victoria.

Makarova, Irina, 2004: Mehanizem jezikovnega prilagajanja in variantnost sodobne ljubljansčine. Kržišnik, Erika (ur.): *Obdobja 22: Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 287–295.

Poznanovič Jezeršek, Mojca, idr., 2011: *Učni načrt. Slovenščina: gimnazija: splošna, klasična, strokovna gimnazija*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.

Shimanoff, Susan, 1980: *Communication Rules: Theory and Research*. Sage, Beverly Hills/CA.

- Skubic, Andrej E., 1995: Klasifikacija funkcijske zvrstnosti in pragmatična definicija funkcije. *Jezik in slovnstvo* 40/5. 155–168.
- Skubic, Andrej E., 2003: Sociolekti od izraza do pomena: kultiviranost, obrobje in eksces. Kržišnik, Erika (ur.): *Obdobja 22. Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 297–319.
- Skubic, Andrej E., 2005: *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba.
- Smole, Vera, 2009: Pomen in vloga slovenskih narečih danes. Smole, Vera (ur.): *Obdobja 26: Slovenska narečja med sistemom in rabo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 558–563.
- Škiljan, Dubravko, 1999: *Javni jezik*. Ljubljana: Studia humanitatis. Prev. Tadej Praprotnik.
- Tivadar, Hotimir, 2004: Podoba in funkcija govornega knjižnega jezika glede na neknjižne zvrsti. Kržišnik, Erika (ur.): *Obdobja 22: Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 437–452.
- Toporišič, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- Ule Nastran, Mirjana, 2013: Spreminjanje vrednot v sodobnih življenjskih potekih. Bjelčevič, Aleš (ur.): *49. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Etika v slovenskem jeziku, literature in kulturi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 89–96.
- Uri, Helene, 2016: *Jezičnica*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. (Kalin Golob, Monika, Gliha Komac, Nataša, in Logar, Nataša: 11. in 12. poglavje.)
- Vidovič Muha, Ada, 1991: Nekatera aktualna vprašanja slovenske jezikovne kulture. 27. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 17–27.
- Zemljak Jontes, Melita, 2014: *Jezikovna kultura v teoriji in (šolski) praksi*. Maribor: Litera.